

א. הרקע לצמיחת ההמנון – "חיבת ציון" וראשית הציונות

בעקבות "אביב העמים" התעוררה בשנות החמישים של המאה ה-19 התנועה הלאומית היהודית. מבשרי הציונות ר' צבי הירש קלישר, ר' יהודה שלמה חי אלקלעי ומשה הס כתבו ועשו למען יישוב ארץ ישראל. יחיאל מיכל פינס עלה ארצה ב-1878, ועם אליעזר בן יהודה שעלה ב-1881 הקימו את חברת "תחיית ישראל" שעשתה להחייאת השפה העברית בארץ. בגולה כמה תנועת "חיבת ציון" (1880), שעודדה עלייה לארץ ישראל.

שנות ה-80 של המאה ה-19 הביאו אתם את הפוגרום הראשון: באחד במארכ 1881 נרצח הצאר אלכסנדר השני בידי מהפכנים. היהודים הואשמו ברציחתו. החל מסע שנאה גדול בעידוד השלטונות הרוסיים והצאר אלכסנדר השלישי, שפעל בקנאות דתית. שבוע הפסחא נבחר להתחלת הרצח, ההרג והביזה. באפריל החלו הפרעות בדרום רוסיה, ב"תחום המושב" של היהודים. הפרעות כונו "סופות בנגב" (על פי נבואת הזעם "כְּסוּפוֹת בְּנֶגֶב, לְחֹלֶף", ישעיהו כ"א, א) ונמשכו שנתיים. במשך השנה הראשונה נפגעו 250 עיירות יהודיות בעשרה מחוזות ברוסיה. בשנה השנייה התפשטו הפרעות מרוסיה לרומניה.

הפרעות גרמו למהפך בהלך הרוח של מנהיגי היישוב היהודי. אם עד אז האמין "דור ההשכלה" שקדמה ונאורות יעזרו לעם ישראל להתערות בגולה, באו ה"סופות בנגב" והוכיחו כי האנטישמיות חזקה מן הנאורות ואין ליהודים מקלט בטוח אלא בארצם. כך גדלה והתחזקה תנועת "חיבת ציון" – תנועה עממית למען יישוב ארץ ישראל ובניינה. חובבי ציון התאגדו והביאו לעלייה ראשונה של חברי ביל"ו (ארגון שקרא להתיישבות בארץ ישראל, ושמו נגזר מראשי התיבות של "בֵּית, יַעֲקֹב לְכוּ וְנִלְכָּה" ישעיהו ב', ה) ולבניית מושבות ראשונות בימי השלטון התורכי בארץ ישראל.

שמות המושבות מעידים על השאיפה לחזור לציון:

"פתח תקוה", המושבה הראשונה והוותיקה ביותר המכונה "אם המושבות" – נוסדה עוד לפני הפרעות, בשנת 1878. שמה נלקח מן הפסוק: "וְנִתַּתִּי לָהּ אֶת-כְּרִמְיָהּ מִשָּׁם, וְאֶת-עֶמֶק עֶכּוֹר לְפֶתַח תִּקְוָה" (הושע ב', יז).

"ראשון לציון" – נוסדה בשנת 1882. שמה נלקח מן הפסוק: "רִאשׁוֹן לְצִיּוֹן, הִנֵּה הָנָם; וְלִירוּשָׁלַם, מִבִּשְׂרָא אֶתָּן" (ישעיהו מ"א, כט).

"ראש פינה" – נוסדה בשנת 1882. שמה נלקח מן הפסוק: "אֶבֶן מִאֲסוֹ הַבּוֹנִים – הִי־תָה לְרֹאשׁ פִּנָּה" (תהילים קי"ח, כב).

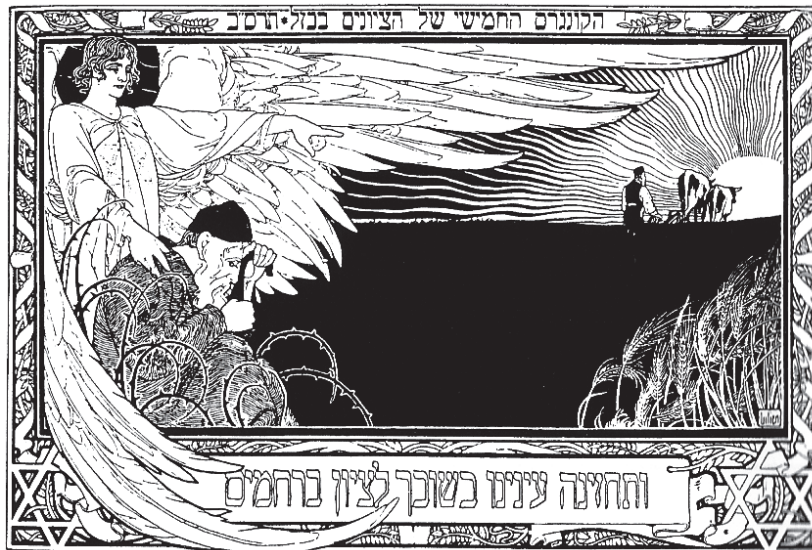
"נס ציונה" – נוסדה בשנת 1883. שמה נלקח מן הפסוק: "שָׂאוּ נֵס צִיּוֹנָה, הָעִיזוּ אֶל תַּעֲמָדוֹ" (ירמיהו ד', ו).

ב. ניצני ההמנון – שירי "חיבת ציון"

לעלייה הראשונה קדמו שירים רבים מאת משוררי "חיבת ציון" שסיפרו על געגועים לארץ ישראל, שירי עם גולה ונרדף המנסה להפוך לאומה ומתגעגע אל ארץ אבותיו מקדם. השירים, שנישאו בפי שכבות הולכות וגדלות בתפוצות, היו חלוצי הזמר העממי בעברית וניצני תחיית השפה. לשירים היה תפקיד חשוב בגיבוש העם. חלק מהשירים היו שירי תפילה וקינה על גורל העם היהודי בגולה כמו "השושנה", ואחרים היו שירי לכת ופעולה כמו "חושו, אחים, חושו".

1. השושנה – דמעת הליצן (1860)

"שיר השושנה" [תקליטור 1 רצועה 6], מהווה אבן בניין בזמר העברי. זהו אחד "השירים המבשרים", שנשאו עמם את זרעי ההתעוררות הלאומית עשרות שנים לפני שבאו לעולם המושגים "חיבת ציון" ו"ציונות". השיר מהווה זרקור על אם הדרך – שיר קדם ציוני שסימן את ראשיתו של הזמר העברי המתחדש.¹² "שיר השושנה" חובר והולחן בידי המשורר ה"כליזמר" והבדחן אליקום צונזר (1836-1913) יליד וילנה, ראה אור בשנת 1860 (כ־20 שנה לפני העלייה הציונית הראשונה, 1882), זכה להצלחה עצומה בקהילות היהודיות במזרח אירופה והושר בקרב הציבור בארץ ברציפות מאז ראשית ימי העלייה הראשונה. העם היהודי משול לשושנה המוטלת על אם הדרך ומתחננת שיביאווה אל גן העדן – ארץ ישראל. מדהים לגלות כי כותבו של שיר עצוב זה היה סטנדאפיסט – כליזמר ובדרן.

אפרים משה ליליין, מהגטו לציון (Von Ghetto nach Zion)
איור מזכרת לקונגרס הציוני החמישי (תרס"ב), 1902

¹² השיר היווה מקור השראה לשיר "שושנת יעקב" של המשורר אבנר רוזנפלד, לשיר "ראיתי שושנה" של מינץ, "השושנה נובלת" של זטולובסקי, ושירים רבים אחרים. ראו מחקרו של אליהו הכהן במאמרו "על אם הדרך", בכתב העת הדיגיטלי חדשות בן עזר, גיליון 283, 1.10.2007.

השושנה (1860)

מילים ולחן: אליקום צונזר (1836-1913)

השיר נכתב בידיש בשם "הפרח" ("די בלום") ואחר כך תורגם לעברית בידי צונזר עצמו, שהיה יוצר דו-לשוני, דובר עברית רהוטה. להלן הבית הראשון:

על אם הדרך, שמה מתגוללת	והיא מתחננת לכל נוסע:
שושנה חכלילת עינים,	"אנא אישים, חנוני!
נהדפת מסער, עליה נובלת,	שמרו צעדיכם אותי מנגע,
שוכבת פה מיומים.	פן ברגליכם תרמסוני!

אנא, חנוני,
מעפר הרימוני,
פן אהיה למרמס רגלים;
בידכם שאוני
אל עדן גני,
אל גן מחמד עינים".

השושנה

9
ים - ג - עי - לת - לי - חכ - נה - ש - שו - לת - ל - גו - מת - מה - ש - רך - ד - ה - אם - על

17
ים - מ - מ - יו - מ - פה - כת - כ - שו - לת - ג - נו - ה - לי - ע - ער - ס - מ - כת - ד - נה

26
ש - יני - נו - ה - שים - אי - נא - א" - ע - ס - נו - כל - ל - נת - ג - ח - מת - היא - נ

34
ג - ים - ל - רג - מס - מר - ל - יה - אה - פו - ני - מו - רי - ה - פר - ע - מ - ני - נו - ה - נא - א

42
ים - ג - עי - מד - מח - גו - אל - ני - ג - דו - ע - אל - ני - או - ש - כס - ד

זהו אולי השיר הפופולרי הראשון בעברית בגולה. אני זוכרת אותו מילדות – אבי שר לי אותו בעיניים נוצצות ובקול רועד ואוהב עוד בהיותי תינוקת. אבא סיפר כי אמו נהגה לשיר לו את "השושנה" כשיר ערש... תמיד אהבתי את השיר, למרות המילים העצובות.

הבית הראשון בונה מיד דרמה: בתחילה, תיאור מצבה של השושנה – פרח זרוק, זנוח ומושפל. לאחר מכן נשמעים תחנוניה – בקול עולה, ניחר ונשבר – לבל ירמסו אותה. לבסוף, ואלס הבקשה לאומות העולם – "אנא חנוני" – רחמו עלי ותנו לי לשוב לארץ חלומותי, מעין פזמון חוזר.

הקו המלודי מתאר את הדרמה: בתחילה עולה ברמה, עם קוורטה פותחת, אך נשבר כשושנה. העלבון של השושנה בולט: "שורשנה" (קפיצת אוקטאבה למטה, תיבות 5-6). מיד אחר כך נוסף הסלסול החסידי ("חֲכָלִילַת עֵינַיִם... שׁוֹכֶכֶת פֶּה מְיוֹמִיִּם", תיבות 7-8).

במשפט "וְהָיָה מִתְחַנֶּנֶת", התעקשות על הצליל לה חוזר שוב ושוב. אחריו – המעבר למז'ור, אולי משם יבוא האור.

המנגינה מפלסת את דרכה אל הפסגה "אֶל עֵדֶן גִּנִּי" (תיבה 44), כשהכוונה היא להגיע לארץ ישראל. לאחר הפסגה יש נסיגה וירידה – בתחושה של גן עדן בלתי מושג ובלתי אפשרי (תיבות 46-49).

שיר נפלא, שיר יגון – אבל בהחלט לא המנון. מדוע? יש בו כאב, אך חסרה התקווה וחסר החזון.

זהו שיר תחנונים אישי עם פתרון משיחי: שושנה זרוקה, חסרת אונים, המבקשת רחמים. בבית הראשון אין פתרון למצב היגון. בבית האחרון נצא הפתרון רק בידי אל עליון. המשורר פונה לשושנה ואומר: "שְׂאֵי זַעַף אֶלֶה־יְךָ, עַד יִרְחֹם עָלֶיךָ / וְיִקְבְּצֶךָ צִיּוֹנָה / לְמִכּוֹן שְׁבִתְךָ כִּימֵי עֲלוֹמֶיךָ / לִירוּשָׁלַיִם תְּשׁוּבִי בְּרָנָה". ברור כי לשושנה עצמה אין יכולת עשייה והגשמה, ולכן אין בשיר הבטחה אמיתית לתקווה לאומית.

צונזר לא עלה לארץ ישראל. לאחר שאשתו וארבעת ילדיו נספו במגפת החולירע בווילנה, היגר לארצות הברית בשנת 1889. בנכר כתב בעיקר יידיש, ולמרות האסון הכבד – המשיך לשמח, להצחיק ולשעשע אנשים במופעי זמר ונגינה. הוא נפטר בניו יורק בשנת 1913.

כיסופים לציון, מאיורי אפרים משה ליליאן

2. חושו, אחים, חושו (1883)

מילים: יחיאל מיכל פינס (1843-1913)

לחן: עממי [תקליטור 1 רצועה 7]

בניגוד ליגון של שיר השושנה, לפנינו שיר מחויך שאצה לו הדרך אל ההגשמה ואל העשייה. השיר חובר בידי ר' יחיאל מיכל פינס לחנוכת שלושת הבתים הראשונים במושבת ראשון לציון, 1882. במרכזו – משחק המילים שבין "חושו" (מהרו להגשמה) לבין "טושו" (טוסו מהר אל הגאולה).¹³ העשייה קורמת עור וגידים סביב היד העובדת והפועלת – האָזְרוֹעַ (זרוע). המנגינה, שיר רוסי ידוע באותה תקופה, הוצמדה למילים החדשות בעברית והושרה בהתלהבות בפי הקהל הנרגש. הקריאה "חושו" הופכת לתרועת ניצחון באקורד המז'ורי העולה (רה – פה דיאז – לה). רוח הנחישות והפעולה מתבטאת במקצב המארש, באופטימיות המז'ורית ובקו המנגינה העולה ועולה עד ש"פעמינו" משיבים אותנו ל"ארץ אבותינו". מקצב המארש המנוקד מצעיד את השיר קדימה בתנופה גדולה. האנרגיה וההומור בחרוזי השיר תואמים את הקצב המהיר:

♩ = 120

D B7 Em Em Em7 A

חוֹשׁוּ, אַחִים, חוֹשׁוּ! / נְרִימָה פְּעָמֵינוּ!
טוֹשׁוּ, אַחִים, טוֹשׁוּ! / לְאֶרֶץ הוֹרָתָנוּ!
לֹא לָנוּ הַמְנוּחָה, / לֹא לָנוּ הַמַּרְגּוּעַ
בְּאֶרֶץ הַקְרוּחָה / מִשְׁלֵטוֹן הָאֲזְרוּעַ!
חוֹשׁוּ, אַחִים, חוֹשׁוּ!

A7 D D Em7 A7 D E7 A

ע - גו - מְרִיחַ נוֹלָ לֹא תַחֲמֹנֶנּוּ נוֹלָ לֹא נוֹ - תִּי - הוּ רָצָא -

D Em7 A7 D E7 A D D7

נְ - שוּ - חוֹ חִים - אֲ שוּ - חוֹ ע - רֹ - אֲזָה טוֹן - שֶׁל - מִתַּחֲקֹרֶה רָצָא - בְּ

B7 Em Em Em7 A A7 D Fine

נוֹ - תִּי - הוּ רָצָא - לְ שוּ - חוֹ חִים - אֲ שוּ - חוֹ נוֹ - מִי - עַפְּ מַה־רִּי -

חושו, אחים, חושו! / נְרִימָה פְּעָמֵינוּ!
טושו, אחים, טושו! / לְאֶרֶץ הוֹרָתָנוּ!
לֹא לָנוּ הַמְנוּחָה, / לֹא לָנוּ הַמַּרְגּוּעַ
בְּאֶרֶץ הַקְרוּחָה / מִשְׁלֵטוֹן הָאֲזְרוּעַ!
חושו, אחים, חושו!

¹³ ר' פינס, ידען גדול בשפה העברית, משתמש כאן בפועל "לטוס" עוד לפני המצאת המטוס על סמך איוב ט', כו – "כְּנֶשֶׁר יָטוּשׁ עָלַי אוֹכֵל". כידוע, מאפשרת השפה העברית את חילופי האותיות סמך ושין שמאלית במילים רבות. פינס כתב את המילה "טושו" בשין שמאלית, והתכוון שישירו "טוסו אחים טוסו". ראו מאמרו של אליהו הכהן "רד אלינו אוירון", בכתב העת קו רקיע, יולי 1993.

3. אם אשכחך – ומשורר שנשכח (1888)

שיר אחר שהצליח מאוד היה "אם אשכחך" [תקליטור 1 רצועה 8] מאת המשורר מנחם מנדל דוליצקי (1856-1931) והמלחין היימן כהן. דוליצקי היה עד לפרעות בדרום רוסיה ותיאר את תלאות היהודים בשיריו ובסיפוריו. לאחר הפרעות הצטרף לתנועת "חיבת ציון". בשנת 1886 זכה שירו "על הררי ציון" בפרס הראשון (בסך 50 רובל) בתחרות ונבחר להמנון תנועת "בני ציון" במוסקבה. בין 1882 ל-1892 חי במוסקבה כמזכירו העברי של הגביר והנדבן זאב ויסוצקי (מייסד חברת התה "ויסוצקי") וכתב עבורו ספר ביוגרפי.

ב-1892 הגיעה גזרת גירוש לכל יהודי מוסקבה. למרבה האירוניה החליט גם דוליצקי להגר לארצות הברית. ערב צאתו כתב לו המשורר יהודה לייב גורדון שיר פרידה, ובו הכתיר אותו ליוורשו בשירה העברית: "הא לך עטי, עלה רש מקומי", כותב גורדון לדוליצקי. בארצות הברית לא מצא דוליצקי אפשרות לקיום מכתובה בעברית והחל לכתוב ביידיש, ללא הצלחה. בשנותיו האחרונות חי בלוס אנג'לס חיי דלות, נשכח מכול. צחוק הגורל – שירו המפורסם ביותר של משורר נשכח זה הוא "אם אשכחך"...

"אם אשכחך" הוא **שבועת אמונים לציון**, הרחבה אישית של **שבועת האמונים לירושלים**, שנאמרה בפי גולי בבל אחרי חורבן בית ראשון (586 לפני הספירה):

"אם-אֶשְׁכַּחְךָ יְרוּשָׁלַיִם – תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי – אִם-לֹא אֶזְכְּרֶכִּי, אִם-לֹא אֶעֱלֶה אֶת-יְרוּשָׁלַיִם, עַל רֹאשׁ שְׂמֹמְחָתִי" (תהילים קל"ז, ה-ו).

שבועה זו נאמרת עד עצם היום הזה בכל שמחה בבית יהודי בישראל ובגולה, ובפי כל חתן לפני שבירת הכוס בחופתו.

אם אשכחך (ציון תמתי), 1888
מילים: מנחם מנדל דוליצקי
לחן: היימן כהן

צִיּוֹן תִּמְתִּי, צִיּוֹן חֲמֵדִי,
לֶךְ נִפְשִׁי מִרְחוֹק הוֹמָיָה.
תִּשְׁכַּח יְמִינִי אִם אֶשְׁכַּחְךָ, יָפְתִי,
עַד תֵּאָטֵר¹⁴ בֹּר קִבְרִי עָלֶי פִּיהָ.

לֹא אֶשְׁכַּחְךָ, צִיּוֹן תִּמְתִּי!
אֲתָּה, כָּל עוֹד אֲחִי, תוֹחֶלְתִּי וְשִׁבְרִי.
וְעַתָּה הִבַּל אֶשְׁכַּחְךָ – אֲתָּה שְׁאֵרִית נִשְׁמָתִי,
וְצִיּוֹן, אֲתָּה צִיּוֹן, תִּהְיֶה עָלֶי קִבְרִי!

¹⁴ תֵּאָטֵר – תסתם. עד שייסגר פי הקבר עלי.

גם בשיר זה שולט הסולם המינורי, כביטוי לכיסופים לציון. הערגה מתבטאת בקפיצה הרומנטית של סקסטה קטנה למעלה, ב"ציון תַמְתִּי" (תיבה 1). הפתיחה (תיבות 1-4) מבוססת על שני אקורדים מינוריים – מי מינור (בהיפוך 4/6 סי-סול-מי), וסי מינור (בקו יורד – פה-רה-סי). הגעגועים והכיסופים מתחזקים בקו העולה בדילוגים "לֶךְ נַפְשִׁי מִרְחוֹק הוֹמָה" (תיבות 5-6). מול הסקסטה והטרצה הרכות מוצגת הקווינטה היורדת "תִּשְׁכַּח יְמֵינִי" כשבועה מחייבת (תיבות 9-10), ואחריה הדעיכה אל הקבר והמוות בסולם יורד ("עַד תֵּאָטֵר בּוֹר קִבְרִי עָלֵי פִּיָּה", תיבות 13-16).

2 3 4 5 6 7 8
 יְהוָה - מִי - הוּא - חוֹק - כִּי - מִי - שִׁי - נֶפֶס לֵךְ, תִּי - דָּ - חֲמֵ יוֹן - צ, תִּי - מִי - תִּי - יוֹן - צ
 9 10 11 12 13 14 15 16
 יְהוָה - פִּי לִי - עֵרִי - קִבְרִי בּוֹר - טֶרֶם תָּא עַד, תִּי - פִּי - חֶסֶד - אֵשׁ אִם - נִי - מִי - כַּחַת-תֵּשֶׁ

מעל לכול אלה מרחפים הדחיפות והנואשות בחזרה העקשנית על "ציון תַמְתִּי, ציון חֲמִדְתִּי" (בשתי קפיצות האוקטבה היורדת, ובחזרה המרובעת על התו הגבוה סי – כשיא השיר, בתיבות 17-20).

17 18 19 20 21 22 23 24
 יְהוָה - מִי - הוּא - חוֹק - כִּי - מִי - שִׁי - נֶפֶס לֵךְ, תִּי - דָּ - חֲמֵ יוֹן - צ, תִּי - מִי - תִּי - יוֹן - צ
 25 26 27 28 29 30 31 32
 יְהוָה - פִּי לִי - עֵרִי - קִבְרִי בּוֹר - טֶרֶם תָּא עַד, תִּי - פִּי - חֶסֶד - אֵשׁ אִם - נִי - מִי - כַּחַת-תֵּשֶׁ

מדוע לא הפך שיר זה להמנון? זהו שיר אישי ולא שירת רבים, אין בו כוחה של קבוצה. יותר מכל חסרה פעולה, חסרה עשייה שתביא תקווה להגשמה. ציון ב"אם אשכחך" הופכת לציון על הקבר. זהו שיר שבו המוות והזיכרון חזקים מן העתיד והחיים.

ג. "תקוותנו" – השיר ומחברו

נפתלי הרץ אימבר

נפתלי הרץ אימבר היה ילד פלא, כוכב, עילוי – תקוותם הגדולה של הוריו ומוריו!

אימבר נולד ב־1856 בעיר זלוצ'וב במחוז גליציה¹⁵ למשפחת משוררים חובבי ציון וכתב שירים מנעוריו. בגיל עשר בלבד חיבר את שירו הציוני הראשון בעברית: "בית תפילתי". חלומו הגדול היה להיות משורר לאומי, כמו יהודה הלוי.

בהיותו בן 18 נפטר אביו. אמו נותרה לבדה עם חמישה ילדים, אותם פרנסה מהכנסות בית מרזח קטן. נפתלי הרץ עזב את הבית והחל לחפש עבודה ברחבי אירופה. כתב שירים והמנונים לכול אירוע, לכול מלך וגביר. על שירו "אוסטריה" זכה בפרס מאת הקיסר פרנץ־יוזף בווינה. אימבר ידע להקסים ולשבות לבבות – הוא הרשים את שומעיו

נפתלי הרץ אימבר, ארכיון הקק"ל

בעיניו היוקדות, ברעמת שערותיו השחורה, בהתלהבות שבה דיבר על היהדות, על ציון, על ספרות החכמה ועל הקבלה. "הוא היה מאותם משוררים־זמרים־נוודים הכותבים שירי הערצה לאדונים רמי מעלה ולגבירות; מתארחים וגרים בבתיים זמן מה ואחר כך יוצאים לדרך עם שיר ובקבוק יין".¹⁶ כך עבר אימבר בווינה, בפולין, בהונגריה, בסרביה ומשם לרומניה... הוא היה אב־טיפוס של היהודי הנודד, המבקש להיאחז בארץ אבותיו, אך בינתיים ממשיך במסעותיו. מאחר שלא הצליח להתפרנס מכתובת שירה, שלח ידו בעיסוקים שונים ומשונים: מורה לעברית בשיעורים פרטיים, סוכן בנקים, פקיד, רוכל, מזכיר ולבלר. בעודו שוהה בביתו של הברון היהודי משה ולדברג כמורה פרטי לעברית ביאסי שברומניה (1878), כתב אימבר בן ה־22, כעדותו, את "תקוותנו" – שיר על תקוות העם היהודי לחזור לארץ אבותיו.¹⁷

15 אז שיך לאימפריה האוסטרו־הונגרית, אחר כך לפולין וכיום בשטח אוקראינה.

16 שלמה שבא, **הימים היפים**, "הבוהמיין הראשון" (על נ"ה אימבר), הוצאת א' לוי־אפשטיין בע"מ, תשל"ב, 1972.

17 לפי מנשה רבינא כתב אימבר את "תקוותנו" בהשראת הבשורה על ייסוד המושבה "פתח תקווה" בארץ ישראל. אליהו הכהן טוען שאין קשר מוכח בין הדברים.

מרומניה עבר אימבר לתורכיה. ברחובות איסטנבול (אז קושטא) סבב כרוכל הדוחף עגלה של סדקית ומכריז על סחורתו בקולי קולות ובניגון. שם פגש בזוג מוזר: הלורד האנגלי לורנס אוליפנט ואשתו אליס היפה, הצעירה מבעלה ב-17 שנה. לורד אוליפנט היה חובב ציון נוצרי שהאמין כי גאולת היהודים תביא גאולה לעולם ופעל להגדלת ההתיישבות בארץ ישראל. אימבר הקסים את אוליפנט בשליטתו בשפה העברית ובתורת הקבלה והוזמן להתלוות אליו בתור מזכירו האישי, במסע לארץ ישראל.

לורנס אוליפנט

כך הגיע נ"ה אימבר לארץ ישראל וישב בה חמש שנים (1882-1887). בתחילה גר בכפר הדרוזי דלית אל-כרמל. עד מהרה הסתכסך עם אוליפנט, ועבר לירושלים, לחדר צר ועלוב, שאת קירותיו כיסה בחרוזים, במשפטים, באמרות שפר ובשירים. הוא נהג לצאת רכוב על חמור ליישובי הארץ – ראשון לציון, זיכרון יעקב, ראש פינה, עקרון, גדרה, משמר הירדן. אימבר כתב שיר מיוחד לכל מושבה, וקרא בפני המתיישבים מבחר משיריו, ביניהם "תקוותנו". במהלך סיוריו שכלל את השיר, הוסיף לו בתים עד שהשלימו בשנת 1884. כך קרה שכל יישוב חשב ש"התקווה" נכתבה אצלו ובמיוחד עבורו. בשנת 1886 הודפס השיר בספר השירים הראשון של אימבר – "ברקאי" (כוכב השחר), שיצא לאור בירושלים. בנוסחו המקורי מנה השיר תשעה בתים, המתלכדים למשפט מורכב אחד בן 132 מילים, המתאר את הוויית התקווה הלאומית¹⁸ [תקליטור 1 רצועה 9]. כך ברצף, ללא סימני פיסוק, פורסמו בתי השיר במקורם:

ציור של נ. ה. אימבר מאת יעקב אפשטיין, ניו יורק, 1902.
באדיבות ארכיון התצלומים, בית התפוצות, תל אביב

18 אליהו הכהן, התקווה – משיר להמנון, שם.

תְּקוּנֵינוּ

"לבקשת אחד הלאומים הנודע"

עוד לא אִבְדָּה תְּקוּנֵינוּ
הַתְּקִנָּה הַנּוֹשֶׁנָּה
מְשׁוּב לְאַרְץ אֲבוֹתֵינוּ
לְעִיר בָּהּ דָּוִד חָנָה

כָּל עוֹד שֵׁם עָלִי דְרָכֵינוּ
שֵׁם שְׁעַר יֵבֶת שְׁאִיָּה
וּבֵין חֲרָבוֹת יְרוּשָׁלַיִם
עוֹד בֵּת צִיּוֹן בּוֹכִיָּה

כָּל עוֹד בִּלְבָבוֹ שֵׁם פָּנִימָה
נֶפֶשׁ יִהוּדִי הוֹמִיָּה
וּלְפָאֲתֵי מִזְרַח קְדִימָה
עֵינוּ לְצִיּוֹן צוֹפִיָּה

כָּל עוֹד שְׁמָה דְמַעוֹת טְהוֹרוֹת
מַעֲיִן עַמִּי נוֹזְלוֹת
לְבָבוֹת לְצִיּוֹן בְּרֹאשׁ אֲשֻׁמּוֹרוֹת
יָקוֹם בְּחֻצֵי הַלֵּילוֹת

כָּל עוֹד דְמַעוֹת מַעֲיִנֵינוּ
תִּרְדָּנָה כְּגֶשֶׁם נְדָבוֹת
וּדְרָבוֹת מִבְּנֵי עַמֵּנוּ
עוֹד הוֹלְכִים לְקִבְרֵי אֲבוֹת

כָּל עוֹד רָגַשׁ אֲהָבַת הַלְאוֹם
בִּלְבַב הַיְּהוּדִי פוֹעֵם
עוֹד נוֹכַל קִנְיָה גַם הַיּוֹם
כִּי יִרְחֲמֵנוּ אֵל זוֹעֵם

כָּל עוֹד חוֹמַת מַחְמְדֵינוּ
עוֹד לְעֵינֵינוּ מִיַּפְעַת
וְעָלֵי חוֹרְבָן מִקְדָּשֵׁנוּ
עֵין אַחַת עוֹד דּוֹמַעַת

שְׁמַעוּ אָחִי בְּאַרְצוֹת נוֹדִי
אֵת קוֹל אֶחָד חוֹזֵינוּ
"כִּי רַק עִם אֶחָדוֹן הַיְּהוּדִי
גַם אֶחָרִית תְּקוּנֵינוּ"

כָּל עוֹד הִיֶּרֶדֶן בְּגֵאוֹן
גִּלְיָו גְּדוֹתָיו יְגוּלוֹן
וְלִים כְּנֶרֶת בְּשֵׂאוֹן
בְּקוֹל הַמּוֹלָה יַפְלוֹן

• מה מייחד את השיר הזה, דווקא, משירי "חיבת ציון" האחרים?

תשעה בתים לשיר, ותשע מעלות לו:

1. שיר נשמה יהודי, שירת היחיד
2. שיר מקהלה מאחד ומלכד, שירת ה"יחד"
3. שיר על זמני – עבר, הווה, עתיד
4. שיר כיסופים לציון ואהבה לארץ ישראל
5. שיר הזדהות עם הציונות
6. שיר נבואה ובשורה מארץ הקודש
7. שיר המנוני
8. שיר מורשת ספרותית
9. שיר נדודים וכמיהה לבית ולמולדת

1. **שיר נשמה אישי, שירת היחיד** – זהו שיר נשמה יהודי המתחיל מהמיית הלב, ממשיך בעין הצופה והדומעת, וחוזר ללב הפועם ב"רגש אהבת הלאום". השיר חוזר ללב כיוון שהוא מתייחס ישירות ליחיד, ללב של כל אחד מאיתנו, לנפש של כל יהודי ויהודי ("כל עוד בלבב פנימה, נפש יהודי הומייה"). בהמשך מתאגדים היחידים ויוצרים אומה.

2. **שיר מקהלה מאחד ומלכד, שירת ה"יחד"** – השיר נכתב מנקודת המבט של הרבים המתאגדים יחד – "אנחנו". הכותרת המקורית של אימבר אינה "התקווה" אלא "תקוותנו", הוא מוקדש "לבקשת אחד הלאומים הנודע". כלומר, מגדיר מראש את העם היהודי כלאום, כאומה. בחלק מכתבי היד של אימבר מצוין הבית הראשון "עוד לא אבדה תקוותנו" כפזמון חוזר, המושר על ידי מקהלה (בתשובה לפתיח "כל עוד" בבתיים 2-8). שירי מקהלה אופייניים לתנועת חִיבַת־צִיּוֹן.¹⁹ השימוש במקהלה קורא לביצוע עממי־קיבוצי, שהאחדות במרכזו. כך חוגג השיר את חוויית ה"יחד" של השיר הישראלי שאיננו "שיר עם" ואף לא "שיר אמנותי", אלא שיר המבטא השתייכות לזהות המדינית הציונית, עוד לפני כינונה של מדינת ישראל. על כך אמר ז'בוטינסקי: "לעתים מתחילה כל התנועה הלאומית מזמרה בהמון. זהו אמצעי כביר לאין ערוך כדי לפתח אחריות, משמעת ואסתטיקה חברתית".

3. **שיר על־זמני, הצופה אל העתיד מתוך העבר** – מוטיב חוזר בשיר הוא הביטוי "כל עוד", המופיע בתחילת כל בית מתשעת הבתים ושטח תקופה ארוכה, מקדמת־דנא ועד אחרית הימים. המוטיב החוזר מדגיש את נצחיותה של התקווה והופך אותה ל"שירת תקופות ארוכות" – שירת הכמיהה האי־סופית של העם היהודי ולא "שירת רגע". בניגוד לשירים אחרים, המסכמים את העבר בעצב, השיר "תקוותנו" מגייס כוחות מן העבר ("העיר בה דוד חנה", "קברי אבות", "חורבן מקדשנו") על מנת להדגיש את קיומה של תקווה בעתיד: כול עוד הלב פועם, העין צופייה, הדמעות זולגות – עוד לא אבדה תקוותנו. מוטיב נצחיות התקווה מלכד את העם וגם את תשעת בתי השיר.

4. **שיר כיסופים לציון, שיר אהבה לארץ ישראל** – לשיר יש מחוז חפץ וכיוון ברור: "מזרח", "קדימה", "ציון", ובהמשך תיאורים מדויקים של מקומות בארץ: עיר דוד (בית 1), חומת ירושלים והר הבית (בית 4), המולת גלי הירדן ומי הכנרת (בית 5), שערי ירושלים (בית 6). המילים יוצרות קשר הדוק בין היהודי לארצו. הארץ איננה "גן עדן" חלומי (כמו ב"שיר השושנה"), או זיכרון רחוק שאסור לשכוח (כמו ב"אם אשכח") אלא ממשות ברורה של נופים ומראות.

5. **שיר הזדהות עם הציונות – מבין משוררי "חיבת ציון" שכתבו שירי כיסופים לארץ ישראל, אימבר היה היחיד שהגיע לארץ, חי כאן והוציא לאור את שיריו בירושלים.** השיר כיוצרו מבטאים את ערכי הציונות ומשתמשים בדימוי מרכזי בציונות, בדמותה של "בת ציון" היא ארץ ישראל המחכה להיגאל באמצעות יישובה בידי יהודים. בבית 6

19 על הייחוד הסגנוני של שירי מקהלה בשירת חיבת ציון, ראו בהרחבה למורה לספרות, עמוד 124.

מתוארת בת ציון כשהיא בוכה בין חרבות ירושלים. דמותה של בת ציון מופיעה בשירת התקופה בשני אופנים: כ"בת ציון השבויה" המסמלת את החורבן (דימוי שמקורו בתנ"ך, במגילת איכה), וכ"בת ציון המשתחררת" כסמל לחזרה ארצה ולתקומה שתגיע.²⁰ בתגובה לכאבה של בת ציון השבויה בבית 6, עובר אימבר לכתיבה אנרגטית ופעלתנית בבתים 8-9. השיר מסתיים בציווי: "שָׁמְעוּ אֲחֵי בְּאֶרְצוֹת נוּדִי / אֶת קוֹל אֶחָד חוֹזְיָנוּ / כִּי רַק עִם אֶתְרוֹן הַיְּהוּדִי / גַּם אֶתְרִית תִּקְנֶתְנוּ!" פעולה נחרצת יותר מופיעה בשיר אחר מאת אימבר, "משמר הירדן". שם נכתב: "קול קורא מירושלים: חושו לאָרֶץ הָאֲבוֹת".

"בת ציון", ארכיון אילן רוט לציונות, הרצליה

²⁰ הדמות מופיעה בציוריהם של אמנים יהודים, ביניהם האמן הציוני הראשון הצייר אפרים משה ליליין (1874-1925). על בת ציון כדימוי חזותי, ראו בספרו של ד"ר אליק מישורי **שורו הביטו וראו**, "הציונות משחררת את יהודה השבויה", עם עובד, תל אביב, תשס"ג, 2003.

6. **שיר נבואה ובשורה מארץ הקודש** – בשני הבתים האחרונים בשיר מוזכרים "האל הזועם" והנביא המתווך בין האל לעם ("קול אחד חוזינו"). אזכורים אלה יוצקים בשיר להט משיחי-נבואי המחבר אותו לתנ"ך, לאמונה בנצחיות העם והמורשת היהודית. גם כאן יש משמעות וסמליות לעובדה שהשיר פורסם ב**ירושלים**, מעין בשורה היוצאת מעיר הקודש אל התפוצות.

7. **שיר המנוני** – חוקר הספרות פרופ' הלל ברזל הגדיר המנון כ"שיר בהיר וברור, המציין כיוון ומטרה בתפיסה חדה ופשוטה, נלהב למטרותיו, מלהיב באמירותיו, בעל טורים קצרים, נחרז היטב, פונה להיגיון ולרגש כאחד, יפה לכל אדם – מבוגר וילד, צעיר וקשיש, גבר ואישה".²¹ "תקוותנו" הוא שיר המנוני לפי הגדרה זו. להוציא דימוי מליצי אחד: "יָזְלוּ כְּנֶשֶׁם נְדָבוֹת", השיר אינו מסתבך בדימויים. כוחו לא במליצה אלא בהמלצה – "לשוב לארץ אבותינו".

שירו של אימבר "תקוותנו" מנהל דיאלוג ספרותי עם התנ"ך²² ועם המנוני אירופה באותה תקופה. הביטוי "עוד לא אבדה תקוותנו", הפותח את השיר, מושפע ממשפט הפתיחה של ההמנון הפולני "עוד לא אבדה פולין כל עוד אנו חיים".²³ ההמנון הפולני הושר אז גם בגליציה, מקום הולדתו של אימבר.

המנון פולין

הביטוי "**כל עוד**", המופיע בפתיחת כל אחד מהבתים 2-8 ב"תקוותנו", מושפע משירי התקופה. פרופ' דב סדן מצביע על דמיון לשני שירים לאומיים שחוברו בגרמניה ב-1840, הולחנו והפכו להיטים בשנות השבעים של המאה ה-19.²⁴ במיוחד בולט הדמיון לשיר "הַרְיִין הגרמני" של ניקולאוס בקר, שיר שגם בו פותח כל בית במילים "**כל עוד**". לעומת גלי הירדן הזורמים בשאון ב"התקווה", מופיעים בשיר הגרמני גלי הַרְיִין. מפתיע ביותר

21 הלל ברזל, **תולדות השירה עברית מחיבת ציון עד ימינו**, "המנון ומניפסט: נפתלי הרץ אימבר", ספריית פועלים, תל אביב תשמ"ח, 1987.

22 ראו סימוכין בחזון העצמות היבשות, יחזקאל ל"ז, יא-יב, כמוזכר בפרק "מה אומרת לנו התקווה".

23 פולין עדיין איננה אבודה, Jeszcze Polska nie zginęła, מתוך "מזורקת דומברובסקי", המנון פולין שנתחבר בידי ויביצקי החל ממלחמות נפוליאון, 1795, ומושר עד עצם היום הזה. ראו מאמרו של אליהו הכהן, הערה 25 להלן.

24 "משמר הריין", Die Wacht am Rhein, שכתב מקס שנקבורגר ו"הריין הגרמני" שחיבר ניקולאוס בקר.

הוא הדמיון בסיום. אימבר כותב "כי רק עם אחרון היהודי גם אחרית תקוותנו", ואילו בשירו של בקר כתוב "לא יהיה לאיש חלק בנהר הַיִּין החופשי, עד שאחרון גיבוריו ימצא בו קבר".²⁵

8. **שיר מורשת ספרותית יהודית** – אופי הטקסט, בחירת המילים והשיבוצים מהתנ"ך, אופי החריזה (שורות א-ג ושורות ב-ד בכול אחד מן הבתים) וסוג המשקל הספרותי (בכפולות של 8), מצביעים על זיקה חזקה לשירת יהדות ספרד בימי הביניים: שמואל הנגיד, אבן גבירול, יהודה הלוי, משה אבן עזרא ואחרים. אימבר ומשוררי ההשכלה וחיבת ציון ראו במיוחד **ברבי יהודה הלוי** דמות נערצה והזדהו עמה. רבי יהודה הלוי (1075-1140) היה דמות מרכזית בשירת יהדות ספרד במאה ה-12. הלוי חזה בתלאות היהודים במסע הצלב הראשון (1099) ובמלחמות המוסלמים והנוצרים. הוא לא הסתפק בשירי געגועים לציון בעברית פיוטית (כמו בשירו הנודעים "ציון, הלא תשאלי" ו"לבי במזרח ואנכי בסוף מערב") אלא אף הגשים את חזונו **ועלה ארצה לירושלים** (1140). בספרו החשוב והמרכזי "**הכוזרי**", הוא מדבר על אמונתו כי "**אף אם לא יישאר בעולם אלא יהודי אחד – עם ישראל חי**".²⁶ אימבר מתייחס אליו (כ"קול אחד חוזינו") ואל יצירתו ישירות בבית האחרון של "תקוותנו": "**שמעו... את קול אחד חוזינו כי רק עם אחרון היהודי גם אחרית תקוותנו**".

המילה "**תקווה**" מופיעה בשיר פעמיים. גם ב"עוד לא אבדה תקוותנו" וגם ב"**התקווה** הנושנה". מדוע כפל הלשון בגוף השיר? מתוך עיון בשתי המילים נקבל את התשובה: בראשונה ההדגשה היא עלינו, על התקווה שלנו. בשנייה ההדגשה היא על תקווה אחת בהא הידיעה. לא תקווה כלשהי, תקווה אחת מבין קבוצת תקוות אפשרויות. אלא התקווה הידועה לכל עם ישראל, התקווה הלאומית, תקווה נושנה ושורשית, ייחודית ובעלת עצמה של הגשמה אחת ויחידה.²⁷

"**התקווה**" הייתה נושא מרכזי בספרות תנועת ההשכלה והתחייה.

"טובה **תקווה** מחיים" אומרת תמר לאמנון ברומן העברי הראשון "אהבת ציון" (1853) מאת אברהם מאפו (1808-1868). פרופ' יוסף קלוזנר מצביע על מוטיב התקווה במאמרו של הסופר פרץ סמולנסקי:²⁸ הפרק "**תקוות ישראל**" מתוך "עם עולם" (1872), והמאמר "משפט עמי" (1884). המאמר דן בתקוות יישוב ארץ-ישראל וברעיון התקווה. המילה "**תקווה**" מופיעה בו שוב ושוב פעמים רבות: "גם המעט אשר **נקווה** מיישוב א"י לעת כזאת, אך **תקווה** היא ולא יותר. אמת הדבר, כי גם **תקווה** טובה יקרה לאיש ולעם. **התקווה** תפיח רוח-חיים בלב איש לעבוד ולחיות. אבל **תקווה** כזאת טובה היא רק אם

25 אליהו הכהן "התקווה: סיפורו של המנון", **גתית** – **דו ירחון למוזיקה**, גיליון 37, יוני 1968.

26 הרב מרדכי נויגרשל, **ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי – עם ביאור "מדרכי הלב היהודי"**, הוצאת יהדות מזויות שונה, ירושלים, 2003.

27 מתוך **סמלי מדינת ישראל – ההמנון**, בעריכת חיים אופז, משרד החינוך ומרכז ההסברה, ירושלים, 1998.

28 פרץ סמולנסקי, סופר ועורך מתנועת ההשכלה והתחייה במזרח אירופה, 1842-1885.

באמת יש **תקווה**, כי ברבות הימים תחדל מהיות **תקווה**... ביישוב א"י, אם ייצא לפועל כהלכתו יש **תקווה** להושיע את ישראל".²⁹

9. **שיר נדודים וכמיהה לבית ולמולדת** – "שָׁמְעוּ אֶחָי בְּאַרְצוֹת נוֹדִי", כותב אימבר בסיום השיר, ובכך מסכם אלפיים שנות נדודים של עם קטן ונרדף בצל עמים זרים. הנדודים והכמיהה לבית מהווים מוטיב מרכזי בדמותו של היהודי-הנדוד בגולה. אימבר הרבה לנדוד. את ארץ ישראל עזב בחוסר כול. קשים היו חייו ביישוב הקטן בארץ. בשום אופן לא הצליח ללמוד מקצוע ולהתפרנס, ולבו נשבר לאחר מותה של אדונית-אהובתו אליס אוליפנט מקדחת. שוב יצא לדרך: מישראל למצריים, משם ללבנון, משם לאירופה – לגרמניה, לצרפת, לאנגליה. לאחר שנים אחדות בלונדון היגר לארצות-הברית... לא בכדי כינה אותו המשורר אברהם שלונסקי: "צועני עברי". משורר עני, שתיין ובוהמיון הנע ונד ולו שלוש אהבות: עטו, כוסו וציון. במכתב לאמו כתב אימבר: "אני **תקווה** שעוד אשוב ואראה את הארץ בבניינה כמו שראיתי אותה בחורבנה".³⁰

ד. מ"תקוותנו" ל"התקווה" – כור היתוך ישראלי

ספרו של אימבר **ברקאי** ובו השיר "תקוותנו" לא זכה להערכה רבה. אליעזר בן יהודה וסופרים אחרים תקפו את אימבר על הדקדוק העברי הלקוי, הניקוד השגוי, החריזה הצולעת והטכניקה השירית הירודה. כל אלה העידו, לדעתם, על רשלנות וחובבנות. **אימבר לא זכה להכרה כמשורר.**

אכן, אימבר לא הוכר כמשורר, אבל אנשי העלייה הראשונה אהבו את "תקוותנו". הוא הפך להיות **שיר עממי** במלוא מובן המילה. בחמש המושבות שבהן אימבר ביקר – ראש פינה, זיכרון יעקב, פתח תקווה, גדרה וראשון לציון – נוצרו גרסאות רבות: מילים וניסוחים הוחלפו, השיר התקצר לשני בתים בלבד והפך מ"תקוותנו" ל"התקווה".

הכותרת "התקווה" נתנה לשיר ב-1895, כאשר יצא לאור בשירון העלייה הראשונה "שירי עם ציון", בהוצאת הביל"ויי מנשה מאירוביץ ובהחלטתו של העורך והמדפיס אברהם משה לונץ.

דוד ילין, מורה ומייסד ועד הלשון העברית, שינה את סדר הבתים ב-1903. וכך השיר התחיל ב"כל עוד בלבב" והסתיים ב"עוד לא אבדה תקוותנו".

29 אליהו הכהן, שם.

30 מכתבו של אימבר לאמו, ממארכ 1887, מצוטט בספרו של יעקב קבוקוב, **נ"ה אימבר, בעל התקווה**, הוצאת מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, 1990.

ד"ר יהודה לייב מטמון-כהן, מנהל הגימנסיה בראשון לציון, תיקן ב-1905 את הבית השני כך:

לנוסח:	במקום:
עוד לא אֶבְדָּה תְּקוּנִי	עוד לא אֶבְדָּה תְּקוּנִי
הַתְּקוּהָ שְׁנוֹת אֲלֵפִים,	הַתְּקוּהָ הַנּוֹשָׁנָה:
לְהִיּוֹת עִם חֲפָשִׁי בְּאַרְצִנוּ	לְשׁוּב לְאַרְץ אֲבוֹתֵינוּ,
אֶרֶץ צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם.	לְעִיר בָּהּ דָּוִד חָנָה.

תיקון זה של מטמון-כהן מדגיש את הרעיון הלאומי בשיר. מהי התקווה עליה מדובר? התשובה בנוסח החדש איננה שיבה לעבר, אלא הצבת יעדים ברורים לעתיד: אנו רוצים להיות עם חופשי בארצנו. ארצנו היא ארץ ציון וירושלים ולא ארץ אחרת. התקווה קיימת כל עוד קיים יהודי אחד בעולם. התקווה יונקת את עצמתה משורשים לאומיים ודתיים שהם בני שנות אלפיים. הגשמת התקווה כרוכה במעבר מגולה לארץ מולדת, משיבה בארץ לעצמאות מדינית, ומן העצמאות לבניית מרכז חיי החברה והרוח היהודיים, כפי שהיה בימי מלכות דוד במצודת ציון ובירושלים.^{31, 32}

תיקונו של מטמון-כהן התקבל בארץ, בעוד שבגולה המשיכו לשיר את המילים המקוריות של אימבר. שני התיקונים האלה נשארו בתוקף עד עצם היום הזה! ואימבר? הוא לא התנגד לתיקונים כלל. להפך – הוא ראה בהם אות לאהדה ולהגשמת חלומו להיות משורר לאומי שכל העם מזמר את מילותיו ועוסק בחרוזיו. עד יומו האחרון הציג אימבר את עצמו כ"אימבר – בעל 'התקווה'!"

חותמת הדואר ביום הופעת בול התקווה לשנת השישים למדינה, עיצוב ברוך נאה (ענת) באדיבות השירות הבולאי – חברת דואר ישראל

31 מתוך "סמלי מדינת ישראל", שם.

32 המלחין חנינא קרצ'בסקי (1877-1925) הוא האחראי לתיקון האחרון למילות התקווה – תוספת המילה "בת שנות אלפיים". תיקון אחרון זה נעשה בתום מלחמת עולם ראשונה, 1917, כאשר השלים קרצ'בסקי את העיבוד למקהלה שכתב להמנון. תיקון זה נעשה לאחר מותו של אימבר (פרטים אלה נתנו באדיבות אליהו הכהן).

ה. מנגינת "התקווה"

מנגינת "התקווה" היא מנגינה מושלמת. מצד אחד היא מסרטטת קו פשוט ומוכר המזמין שירה משותפת, כיאות להמנון. מצד שני, נדיר למצוא המנון עשיר ורב־ביטוי כל כך.³³

הסולם המינורי – מעניק למנגינה גוון כהה, נוגה ודרמטי. מבין ההמנונים שהזכרנו (המנוני מרכז אירופה – אנגליה, אוסטריה וצרפת), זהו ההמנון היחיד במינור (המקובל במזרח אירופה ובהמנון הרוסי). אך חלקו השני, "עוד לא אבדה תקוותנו" משנה פניו, עובר למז'ור וחוזר למינור. מכאן רבגוניותה של המנגינה.

המנגינה סימטרית ומאוזנת – ראשיתה בעלייה בסולם וסיומה בירידה בסולם. חלוקה זו נכונה גם לגבי כל המנגינה (תיבות 1-12 בעליה, מול תיבות 13-20 בירידה), וגם לגבי המשפט הראשון בלבד – עלייה (תיבות 1-2, תיבות 5-6 ותיבות 9 ו-11) מפוצה בירידה (תיבות 3-4, תיבות 7-8 ותיבות 10 ו-12). המשפט הראשון הוא משפט מוזיקלי קלאסי בן שמונה תיבות, המחולק סימטרית לשתי קבוצות בנות ארבע תיבות כל אחת (תיבות 1-4 מול תיבות 5-8).

גם המשפט השני, בן 4 התיבות (9-12) מחולק סימטרית לשתי קבוצות בנות 2 תיבות כל אחת (תיבות 9-10 ותיבות 11-12).

המנגינה דרמטית, נרגשת ומתעקשת – בין המשפט הפותח העולה למשפט היורד המסיים סוערת "התקווה" בשתי קפיצות אוקטבה (תיבות 9 ו-11), במעבר מסולם מינורי לסולם מז'ורי (מתיבה 8 לתיבה 9) ובחזרה עיקשת, שמונה פעמיים, על תו הפסגה הגבוה ("עוד לא אבדה", "וב"התקווה בת..." תיבות 9-12). כך יוצרת מנגינת "התקווה" זיקה למוטיבים משירי "חיבת ציון" המוקדמים (כמו ב"שיר השושנה" וב"אם אשכחך") שבהם הופיעה קפיצת אוקטבה אל צליל חוזר.

33 נועם בן זאב, "לא להחליף את ההמנון", הארץ, מוסף "גלריה", המדור "כינור ראשון", 14.5.2007.

הדרמה נפתרת בדרך נפתלת – הסערה הגדולה של "עוד לא אבדה תקוותנו" (תיבות 12-9) שוככת לאטה בהדרגה במשפט ארוך בן 8 תיבות, שכולו ערגה לחזרה לסולם הבית. הדרך הארוכה חזרה מתחילה בקפיצות ובקצב הרמוני מתגבר (תיבות 14-13), עד שהצעדים נעשים מתונים יותר (תיבות 15-17) והקונפליקט נפתר בחזרה לסולם המוצא המינורי הבסיסי (תיבות 17-20). ירידה הדרגתית, ארוכה ומפותלת זו מזמינה פירושים הרמוניים שונים. כך זכתה "התקווה" לעיבודים סימפוניים נפלאים (ראו בפרק "התקווה" ושרביט המנצחים, עמ' 55 וכן בהשוואת תזמורים, עמ' 105-109).

13 14 15 16 17 18 19 20

ים - ל - ש - רו - וי יון - צ - רץ - א - נו - צ - א - ב - שי - חפ - עם יות - לה

ים - ל - ש - רו - וי יון - צ - רץ - א - נו - צ - א - ב - שי - חפ - עם יות - לה

הקצב אחיד ומלכד – המנגינה רצופה צלילים בעלי אורך שווה (רק רבעים או שמיניות). כך מקבלת כל הברה זמן מדוד, זהה ושקול.³⁴ קצביות פשוטה זו מזמינה שירת מקהלה יציבה ומלכדת.

לא בכדי אמר מאסטרו זובין מהטה, המנצח המהולל של התזמורת הפילהרמונית הישראלית: "התקווה" היא ההמנון היפה ביותר עלי אדמות".³⁵

מי הלחין את "התקווה"?

הלחן – עממי. מקורותיו רבים ושונים, ומתפרשים על פני כל אירופה – מספרד ועד אוקראינה.

כיצד חִבְּרָה המנגינה למילות "התקווה"?

לפני יותר מ-120 שנה, במסיבה בוהמית, ספונטנית, רוויה בשמחה ויין בראשון לציון ב-1888, פגש אימבר קבוצת עולים מרומניה. כמנהגו, קרא להם את שירו "תקוותנו" וניסה ללמד אותם את המילים: "כל עוד בלבב פנימה, נפש יהודי הומיה". כיצד מלמדים עולים חדשים עברית פיוטית? דרך המנגינה! והרי ידוע ששימוש בלחן מוכר פופולרי מקל על קליטת המילים ומסייע להפצת השיר. ומניין המנגינה? יש אומרים שאימבר עצמו הביא את המנגינה מרומניה. אך רווחת יותר גרסה אחרת...

34 כמקובל בהמנונים – ראו "המנון לשמחה" של בטהובן בסימפוניה ה-9 (בפרק "הרחבה למורה למוזיקה", עמ' 93).

35 אורי טפליץ, **סיפורה של התזמורת הפילהרמונית**, ספריית הפועלים, תל אביב, 1993.

1. שיר עגלונים רומני³⁶

כטוב לבו ביין, השתעשע שמואל כהן, צעיר בן 17 מרומניה, בדמיון שבין המילה העברית הפיוטית "הומייה" לביטוי הרומני "הויס-צ'יא" ("ימין – שמאל", בקריאת ה"קדימה" של עגלון לסוסים או או לשוורים). דבר שכמובן הביא אותו להיזכר בגעגועים, בשיר-עם רומני עתיק יומין³⁷ שזכה באותו זמן לפופולריות מחודשת תחת הכותרת "עגלת השוורים" [תקליטור 1 רצועה 10].

שיר עגלונים רומני

Pan ce e - lect - ri - c - ta - te cai fe - ra - te si va - por
 עד ש - הֶמ - צ - או חֶש - מל - נ ו - כ - כ - בות ו - א - נ - יות

5 in - ca nu e - rau af - la - te mer - geau toa - te fa - ra zor
 ה - יו ה - ברי - ות בכ - לל - ל לא - צ - רות ו - ב - ע - יות

9 caci bat - ra - nii e - rau moi i - si manau ca - rul cu boi
 ה - זק - נים ה - או יו צ - רים - עי - נ ו - נס - עו רק - עג - לות - שן - רים

13 Hais cea! Hai cea! Hais cea! Hai cea!
 היס יצ'יא היס יצ'יא היס יצ'יא היס יצ'יא

שמואל כהן – מאחד המנגינה עם המילים ב"התקווה".
 מתוך ספרו של מנשה רבינא "התקווה" באדיבות דן רבינא

36 מקור השיר בחבל מולדביה שבמזרח רומניה, סמוך לגבול עם אוקראינה.
 37 המנגינה מופיעה לראשונה באוסף שירי-עם (1831) של המשורר וחוקר הפולקלור הרומני אנטון פאן (Anton Pann, 1790-1854). למנגינה זו חוברו מספר גרסאות מילוליות בהתאם לרוח הזמן. באחת הגרסאות נקרא השיר "התירס עם העלה למעלה" – Kucuruz cu frunza in sus, ובגרסה אחרת הוא נקרא "עלה ירוק" Foaie Verde – באותו אוסף נמצאת גם המנגינה המקורית (עם מילים שונות) של ההמנון הרומני (לפי ד"ר רות גוטמן בן-צבי ופרופ' ויורל קוסמה – Viorel Cosma), מהחוג למוזיקולוגיה בביה"ס הגבוה למוזיקה ע"ש אנסקו ברומניה).

אין כל קשר בין מילות השיר הרומני לבין "התקווה". השיר הרומני הוא שיר היתולי עממי על צרות הקדמה ומרוץ החיים המודרניים מול נפלאות עגלות האכירים האטיות בדורות קודמים. מילות השיר, בתרגומו העברי של חוקר הזמר מאיר נוי, הן: "עַד שֶׁהִמָּצְאוּ חֲשֵׁמֶל וְרִכְבּוֹת וְאַנְיוֹת / חִיו הַבְּרִיּוֹת בְּכָל־לָא צָרוֹת וּבָעִיּוֹת / הִזְקִנִּים הָיוּ אֲזַ צְעִירִים / וְנִסְעוּ בְּקַבְּלֹת שְׁוֹרִים / הִיס־צִ'א! הִיס־צִ'א!" אין קשר בין המילים, אבל... בקפיצה האוקטבה במנגינה, בתיבה 9, נזכר העגלון בהוריו הזקנים, ובדיוק באותה קפיצה נזכרים אנשי העלייה הראשונה בנבואת יחזקאל, מכריזים ש"עוד לא אבדה תקוותנו" ועוברים למשך ארבע תיבות ממינור למז'ור.

[illegible]

אין הדבר פשוט כל כך!

39

2. אידלסון והמקורות העממיים ל"התקווה"

מאחר שהלחן הרומני הוא לחן עממי, הרי גם הוא לקוח מלחנים שונים. מהו המקור? המוזיקולוג א"צ אידלסון³⁹ (1882-1932) הצביע במחקרו על שמונה מקורות עממיים שונים שנפגשים כולם יחדיו בנעימת "התקווה" (כפי שנראה להלן בטבלת השוואת המקורות). המדובר בלחן נודד, שעבר שנים רבות ברחבי אירופה: החל מפיוט בבית הכנסת הספרדי במאה ה-14, דרך שיר איטלקי במאה ה-17, דרך תפילות מבתי הכנסת באשכנז במאה ה-18, וכלה בשירי עם פולניים, ספרדיים, רומניים, צ'כיים, הונגריים (מטרנסילבניה) ושוודיים במאה ה-19. ייתכן שהלחן הועבר ממקום למקום על ידי כליזמרים ונגנים נודדים שעברו מספרד לבלקן וחצו את הרי הקרפטים המהירים בין הבלקן (יוון, תורכיה, בולגריה) לרומניה, אוקראינה, הונגריה, פולין וצ'כיה. בסופו של דבר "עלה" הלחן ארצה בעלייה הראשונה, וכך אומץ ל"התקווה".

לפי אידלסון,⁴⁰ ייתכן שהמקור הקדום ביותר הוא לחן עברי מיהדות ספרד שהתגלגל לאשכנז (לאחר גירוש ספרד) ומשם לגויים במזרח אירופה, בפולין וברומניה.

3. הדי תפילות יהדות ספרד ואשכנז ב"התקווה"

המקור הקדום ביותר ל"התקווה" הוא מנגינת "ברכת הטל" של העדה הספרדית [תקליטור 1 רצועה 11]. זוהי ברכה מסורתית הנאמרת ביום הראשון של הפסח, כאשר נפרדים מגשם החורף, מקדמים את פני האביב, מברכים את הטל במילים: "לֵךְ לְשָׁלוֹם גִּשְׁם. וּבֹא בְשָׁלוֹם טַל. כִּי רַב לְהוֹשִׁיעַ וּמוֹרִיד הַטָּל: אֲשִׁיר שִׁירְתִּי. וְאֲשִׁים דְּבָרְתִּי. וְאֶגְבֶּירָה שְׁפָתִי. לְצוֹר יְשׁוּעָתִי". את המילים כתב רבי יצחק בר ששת, מחכמי ספרד במאה ה-14 (1326-1408). לפי מקור זה – מנגינת "התקווה" היא בת למעלה מ-600 שנה!!!⁴¹

ברכת הטל - נוסח יהודי ספרד

מקור יהודי נוסף נמצא ביהדות אשכנז, במנגינה המלווה את תפילת הבוקר "יגדל אלוהים חי", הנאמרת גם בחגים. גם מנגינה זו מבוססת על סולם מינורי עולה, במקצב זהה [תקליטור 1 רצועה 12].

39 אברהם צבי אידלסון (1882-1932), חזן ופרופ' לליטורגיקה יהודית שפעל בירושלים בין השנים 1907-1921.

40 אידלסון הקדיש את חייו לחקר שורשי המוזיקה העברית הקדומה. ראו מאמרו של פרופ' שי בורשטיין "שירה חדשה-עתיקה: מורשת אברהם צבי אידלסון וזמרי שורשים", **קתדרה**, 127, יולי 2008.

41 עוד על לחן ברכת הטל בסרטו התייעודי של ראובן הקר **לך לשלום גשם** מ-2007, ראו "התקווה על מסך הקולנוע", עמ' 86.

4. מקורות זרים

נוסף למקורות היהודיים ציין אידלסון מקורות בשירי עם מספרד, מחבל הבאסקים ומפולין. מבין המקורות הזרים, הצביע חוקר הזמר העברי נתן שחר⁴² על המקור הקדום ביותר – על שיר אהבה עממי איטלקי מן המאה ה-17 (כנראה מאת הכנר גספרו זנטי) כמקור למנגינת "התקווה".

בטבלת המקורות⁴³ שלהלן ניתן לראות את ריבוי ההשפעות של לחנים שונים על "התקווה".

מנגינת "התקווה" היא מס' 1 בטבלה, ומיד אחריה עוד שני מקורות יהודיים: "ברכת הטל" של יהודי ספרד (מס' 2), ותפילת "יגדל אלוהים חי" של יהדות אשכנז (מס' 3). מיד אחריהם, תמצאו את המקורות הזרים למנגינה: שיר עם רומני (מס' 4), שיר עם ספרדי (מס' 5, שיר עם באסקי (מס' 6) שיר איטלקי (מס' 7) [תקליטור 1 רצועה 13], שיר עם פולני (מס' 8) ומנגינת "המולדבה" מאת המלחין הצ'כי סמטנה (מס' 9).

לבית הראשון של מנגינת "התקווה" דומים שמונה לחנים שונים! ומה הפלא? המנגינה של "כל עוד בלבב" מבוססת על תבנית פשוטה ומקובלת בכל רחבי אירופה: סולם מינורי העולה עד הדרגה השישית, ויורד חזרה לצליל המוצא.

42 נתן שחר, **שיר שיר עלי-נא – תולדות הזמר העברי**, פרק ראשון, עמ' 37, מודן, תל אביב, 2006.
43 אברהם צבי אידלסון, "לוח השוואות שירי עם", מתוך ספרו של מ' רבינא, **התקווה**, הוצאת המחבר, 1968, עמ' 66.

מנגינת התקווה חלק א' - השוואת מקורות

התקווה

1 יה מי הו די - הו - י פש - נ מש ני פ ב - ל - ב עוד כל

ברכת הטל- יהודי ספרד

2 טל - ה ריד - מו הוא ע - שי - הו - ל רב כי טל לום - ש - ל בא ו שם - ג לום - ש - ל לך

תפילת יגדל אלוהים חי- יהודי אשכנז

3 תו - א - צי מ אל עת אין - ו ב - ת - יש - ו חי הים - לו - א יגדל

שיר עם רומני

4 Pan - ce e - lect - ri - ci - ta - te cai - fe - ra - te va po - ri

שיר עם ספרדי

5

שיר עם באסקי

6

שיר עם איטלקי

7 fu-ggi fu-ggi fu - ggi da - lie - ti a - man - si

שיר עם פולני

8 Pod - Kra - ko - wem na - blo - niu wij - Wi - jal Ya - sio - na - ko - niu

סמטנה, נושא ראשון מתוך המולודה

9

אבל לעומת ההתחלה הזוהי של הבית הראשון בכל המנגינות (המותאם לחלק הראשון של "התקווה" – "כל עוד בלבב", תיבות 1-8), הבית השני שונה לגמרי. רק 3 מתוך 8 המקורות דומים למנגינת "התקווה" בחלק השני (ב"עוד לא אבדה תקוותנו", תיבות 16-9). המקורות הממשיכים לשמור על דמיון הם שיר העגלונים הרומני, תפילת יהודי ספרד והשיר האיטלקי (ראו טבלה חלק ב'). מבין שלושתם – הדמיון הגדול ביותר קיים בין "התקווה" לבין השיר הרומני.

התקווה-חלק ב

התקווה

שִׁי - חוּפּ - עִם יוֹת - לֵה נו - ת - ו - תַּק דֵּה - עֵב - לֹא עוֹד

שִׁיר עֵגְלוֹנִים רוֹמָנִי

caci bat - ra - nii e rau moi Hais cea!

יְהוּדֵי סִפְרָד

ל - תִּי שֵׁפ רֵה - בִּי - אֵג - ו - תִּי - ר - דִּיב שִׁים - א - ו - תִּי - ר - שִׁי שִׁיר - א

שִׁיר אִיטָלְקִי

יִם - ל - ש - ר - ו - וִי יוֹן - צִי - רִזֵּן - א - נו צ - אֵר - ב

Hai cea! Hais cea! Hai cea

תִּי - ע - ש - ו - י צוֹר

5. "התקווה" ו"המולדבה" מאת סמטנה

שמונה מקורות עממיים שונים ל"התקווה", אולם היפה מכולם נמצא ביצירתו של המלחין סמטנה, "המולדבה"⁴⁴ (מתוך הפואמה הסימפונית "מולדתי"), שחברה בשנת 1874 (ארבע שנים לפני שאימבר כתב את מילות השיר). "המולדבה" היא יצירה תזמורתית, ללא מילים, בה מתאר המלחין הצ'כי בדז'יק סמטנה את נופיה של מולדתו צ'כיה, דרך פיתוליו של נהר המולדבה. סמטנה פותח בנגינתם של שני חלילים כשני יובליו של הנהר [צלילי החלילים בדקה הראשונה בתקליטור 1, רצועה 14, תיבות 1-6]. משני הפלגים הקטנים ביער מתהווה נהר אחד גדול ורחב [בתקליטור 1, רצועה 14, תיבות 40-48. היצירה בשלמותה: תקליטור 2, רצועה 10].

צילום נהר המולדבה בפרג מתוך הסרט "לך לשלום גשם"

⁴⁴ בשפת המקור נקראת היצירה "וולטבה", כשם הנהר בצ'כית. שמו הגרמני של הנהר הוא "מולדבה". מאחר שבאותה תקופה הייתה הגרמנית השפה המדוברת בצ'כיה, התפרסמה היצירה בעולם תחת הכותרת "המולדבה".

והיכן "התקווה" שלנו נמצאת בסיפור? לאחר השתלבות הפלגים מנגנים הכינורות את נעימת הבית הראשון של "התקווה" ("כל עוד בלבב פנימה"). האגדה מספרת כי במעמקי הכינור נמצאת הנשמה. אם תקשיבו היטב לכינורות תמצאו במנגינת הנהר הצ'כי את "נפש יהודי" והתקווה שלנו⁴⁵ (ראו דוגמת התווים להלן).

כך – בין "המולדבה" של סמטנה לשירי הווי של עולים חדשים במושבות הראשונות – צמחה מנגינת ההמנון הלאומי. אמנם היו גם ניסיונות לתת למלחין מקצועי להלחין את מילותיו של אימבר, אך הם לא הצליחו.⁴⁶ המנגינה העממית האירופית דבקה ב"התקווה" ולא הרפתה.

45 האזינו ל"המולדבה" מאת סמטנה [תקליטור 1 רצועה 14]. פירוט נוסף נמצא בהרחבה למורה למוזיקה, עמ' 99.

46 הראשון שהלחין את השיר היה המוזיקאי זמר האופרה ליאון איגלי שעלה לראשון לציון מסנט פטרסבורג ב-1885. הוא כתב לחן ארוך ומורכב, עם מנגינה שונה לכל אחד מ-9 בתי "תקוותנו". הלחן לא נקלט.

6. לחנים זרים בזמר העברי

עם חורבן בית המקדש נקטעה מסורת הנגינה וההלחנה המוזיקלית של עם ישראל בארצו. לאחר היציאה לגלות, מפסיקה ההלחנה העברית. כפי שנכתב בתנ"ך: "עַל נְהָרוֹת בְּבֶל... תִּלְיִנוּ כְּנֹרֵתֵינוּ... אֵיךְ נָשִׂיר אֶת שִׁיר ה' עַל אֲדֹמֶת נֶכֶר" (תהילים קל"ז, א-ב, ד). לתפילות, לפיוטים ולשירי הקודש אומצו, לרוב, לחנים זרים קיימים. כך למשל הפיוט לשבת "צור משלו אכלנו", מושר בפי בני יהדות ספרד לפי לחן של שיר חילוני ספרדי "השושנה פורחת" (La Rosa Enflorece) עד עצם היום הזה.

כך היה גם בימי "חיבת ציון", ראשית הציונות והעלייה הראשונה והשנייה. באותן שנים לא היו מלחינים מקצועיים בארץ. אנשי העלייה הראשונה והשנייה נהגו לאמץ לחנים זרים מאוצר הזמר הרוסי, הגרמני, הרומני, היידי ואף הערבי והבדווי – לשירתם החדשה בעברית. כך אנו שרים את "הכניסיני תחת כנפך" של ביאליק בלחן יידי, את "מה יפים הלילות בכנען" בלחן ערבי, את "יד ענוגה" של זלמן שניאור בלחן בדווי. כך גם לגבי שירי רחוב: ל"הבאנו שלום עליכם" אומצה מנגינת שיר פרסומת גרמני לסיגריות, ל"אחינו יעקב" ול"כשנמות יקברו אותנו ביקבי ראשון לציון" – מנגינות שירי עם צרפתיים ישנים (לפי מחקרי אליהו הכהן ודן אלמגור).⁴⁷

אך אל דאגה! לא רק ידינו במעל! מאחר שהמנונים לאומיים הם תוצאה של תהליכים ארוכים של שירת המונים, מבוססים רבים מהם על לחנים זרים: ההמנון האמריקאי לקוח משיר עם בריטי, ההמנון הצרפתי מושתת על נעימות אופרות איטלקיות, האינטרנציונל הסוציאליסטי הולחן על ידי פועל בלגי שהועמד למשפט שנמשך 15 שנה על "פלגיאט" (ללא הכרעה ברורה) ועוד.

אבל אולי השילוב בין לחן זר ל"התקווה" מצביע על תהליך עמוק יותר?

חוקר הספרות פרופ' אריאל הירשפלד מציין נקודה מעניינת נוספת: במזיגה של שיר ציוני ולחן זר ב"התקווה" יש כפילות סמלית המלמדת משהו עמוק על החוויה הישראלית – מצד אחד, המילים קוראות להפסקת הגלות ולשיבה ארצה, ואילו מצד שני, במישור הרגשי הקשור למוזיקה, נשמר הקשר עם המקור "הגלותי" של השירים, ומבטא געגועים וזיקה עזה אל ההווה הטרומי-ציונית, האירופית. וכך, במקרה של "התקווה" נוצרת סתירה בין המילים למנגינה. הטקסט מבטא תנועה "קדימה מזרחה", ואילו המוזיקה מבטאה תנועה נוסטלגית, אחורה לגלות. "המוזיקה סירבה לציווי מגבוה, היא קשורה לעבר, היא מפרקת מה שהטקסט מנסה לחבר".⁴⁸

47 דן אלמגור, "בין 'אידידידי' ל'משיח משיח' – על הזמר העברי בין קודש לחול", הליקון, המדור "כאן בארץ", יוני 2006.

48 אריאל הירשפלד, "על השיר הישראלי (א)": המוזיקה מפרקת מה שהטקסט מנסה לחבר", הארץ, המדור "תרבות וספרות", 19.12.1997.

ו. משיר הווי - להמנון

בינתיים באירופה המשיכו גילויי שנאת היהודים. התסיסה האנטישמית הגיעה לשיאה בצרפת, בפרשת דרייפוס (שהחלה בשנת 1894). בנימין זאב הרצל (1860-1904), עיתונאי ומחזאי יליד בודפשט, סיים לימודי משפט בווינה ונשלח לסקר את משפט דרייפוס. בעקבות המשפט הבין הרצל שהאנטישמיות לא תחלוף מן העולם, ועל היהודים לצאת מאירופה ולבנות מדינה משלהם. בספרו "מדינת היהודים" (1896) כתב: "אין לנו דגל, אך דרוש הוא לנו. ברצותנו להנהיג אנשים רבים, עלינו להרים סמל מעל לראשיהם".

הדגל שהניף הרצל בקונגרס הציוני הראשון, באדיבות קרן אלן סליפקה ופרויקט "התקווה" של גליה אלבין

כמה לעגו להרצל בראשית דרכו! איש לא האמין כי אחרי אלפיים שנות גלות תימצא תרופה לגלות בעזרת הציונות. אך הרצל לא הסתפק בדיבורים. בתוך תקופה קצרה עשה את הבלתי אפשרי – הפך מיליוני יהודים הפזורים ברחבי אירופה לעם. שנה אחרי פרסום ספרו "מדינת היהודים" כינס את הקונגרס הציוני הראשון בבאזל (1897). בקונגרס זה כבר הונף לראשונה דגל כחול לבן שבמרכזו מגן דוד – דגל ההסתדרות הציונית, ולימים דגל מדינת ישראל.

הרצל הדגיש את חשיבותו של דגל המדינה, אך מה בדבר המנון? מילים ומנגינה שילכדו את התפוצות?

בשנת 1898 הכריז הרצל, בשבועון שלו **דִּי וואָלט**, על "תחרות לכתובת המנון לאומי יהודי". גובה הפרס היה 500 פרנק. הוגשו 43 שירים, בחמש שפות שונות, ביניהם רק שיר אחד בעברית. המשוררים התאימו את חרוזיהם למנגינות ידועות, ביניהן: "מעוז צור", מנגינה מתוך "כרמן" של ביזה, שירו של גולפאדן "עורה עמי" ועוד. השופטים הרצל ונורדאו פסקו כי לא נמצא שיר ראוי לפרס.⁴⁹ בינתיים, באותה שנה 1898 ביקר הרצל בארץ, כדי לפגוש את הקיסר הגרמני ולקדם קשרים עם השלטון התורכי. בכניסה לעיירה רחובות קיבל ציבור המתיישבים את פניו, ותלמידה לבושה בבגדי תכול-לבן הגישה לו זר פרחים. בהגישה את הזר החלה לשיר את "התקווה" וכל הקהל הצטרף אליה. מאז אותו אירוע החל שיר "התקווה" להתפשט בכל רחבי הארץ כשהוא מושר בפי כול.

"התקווה" המשיכה לצבור אוהדים גם בגולה. בשנת 1895 יצאה לאור בגרמניה תחת הכותרת "געגועים" בחוברת תווים שרשם החזן פרידלאנד מברסלאו (על פי שירתו של החזן משה דוד שוב מראש פינה שנהג לשיר את השיר בהופעותיו באירופה). בעקבות הפרסום הפכה "התקווה" יותר ויותר פופולרית באספות תנועת "חובבי ציון" בגולה.

המוזיקאים בארץ טענו כי לא ייתכן שתיקבע מנגינה "הגנובה" מעמים אחרים כסמל לאומי. המלחין יואל אנגל כינה את מנגינת "התקווה" – "יללה שמקומה בגולה",⁵⁰ אך למרות זאת שרו בארץ ובגולה בדבקות את "התקווה".⁵¹

ב-1894 כתב המשורר ח"נ ביאליק את "ברכת עם", שיר המנוני ברוח חלוצית לוחמת שמטרתו לחזק את ידי המתיישבים בארץ. בשיר זה מורגשת אווירה נמרצת, פחות רגשנות ויותר להט חלוצי. למילים הודבק לחן דמוי מארש עממי בסולם מינורי. כך הפך שיר זה להמנון הפועלים של העלייה השנייה (1904-1914). תושבי הארץ נהגו לעמוד דום כששרו אותו. מנהיג הפועלים, ברל כצנלסון, שאף שהשיר "ברכת עם" יחליף את "התקווה" כהמנון היישוב בארץ ישראל **[תקליטור 1 רצועה 15]**.

מילים: חיים נחמן ביאליק
לחן: עממי

תְּחַזְקֵנָה יְדֵי כָּל־אֶחָינוּ הַמְּחֻנָּנִים
עֲפֹרֹת אֶרְצֵנוּ בְּאֶשֶׁר הֵם שָׁם;
אֵל פֶּלֶא רוֹחֲכֶם – עֲלִיזִים, מְתֻרֻנָּנִים
בָּאוּ שְׂכֶם אֶחָד לְעִזְרַת הָעָם!

49 הקונגרס הציוני הרביעי הכריז שוב על תחרות לחיבור המנון לאומי ב-1900. גם החלטה זו לא הולידה המנון. ידוע לנו על שתי תחרויות קודמות – ב-1882, ו-1886 (נוסף לתחרות הנ"ל מ-1898) שאף אחת מהן לא הניבה שיר ראוי.

50 מנשה רבינא, **יואל אנגל והמוזיקה היהודית**, הוצאת המוסד למוזיקה, 1947.

51 ראו הרחבה מפורטת בנושא בספרו של מנשה רבינא, **התקווה**, הוצאת המחבר, 1968, עמ' 73-95.

מול ארגוני הפועלים קמו ארגונים דתיים ואנשי רוח (ביניהם הסופרים ח"נ ביאליק וש"י גגנון) שהציעו לקבוע את "שיר המעלות" מתהילים קכ"ו, כהמנון ארץ ישראל:

שיר המעלות

(תהילים קכ"ו, א-ג)

שיר המעלות

בְּשׁוּב ה' אֶת־שִׁיבַת צִיּוֹן – הָיִינוּ כְּחִלָּמִים.
אֲזַיִּמְלֵא שְׁחֹק פִּינוּ – וּלְשׁוֹנֵנוּ רִנָּה
אֲזַיִּאמְרוּ בְּגוֹיִם הַגְדִּיל ה', לַעֲשׂוֹת עִם־אֱלֹהִים.
הַגְדִּיל ה' לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ הָיִינוּ שְׂמֵחִים.

כאן נוצרה במשך הזמן פשרה: חוגים דתיים החלו לשיר את "שיר המעלות" במנגינת "התקווה", וכך הוא מושר מדי שנה בתפילת יום העצמאות:

שיר המעלות

מִיָּמִים כְּחִלָּמִים, נוֹ-יִי-הָיוֹן צִיּוֹן בֵּת-שִׁי אֶת-נִי-ד' אֶבְשׁוּב לֹוֹת-מֵעַ-הָ שִׁיר

5 רִנָּה-נוֹ-נִשׁוֹל-וִנוֹ-פִי שְׁחֹק, לֹא-מִי-אֲזַיִּמְלֵא

9 לֵה-אֶעֱשׂוֹת-עִם-לִשְׁמֵה-הָ דִיל-הָגִי-אֲזַיִּאמְרוּ

13 חִים-מִשְׂנוֹ-יִי-הָנוֹ-מֵעֲשׂוֹת-עִם-לִשְׁמֵה-הָ דִיל-הָגִי

17 חִים-מִשְׂנוֹ-יִי-הָנוֹ-מֵעֲשׂוֹת-עִם-לִשְׁמֵה-הָ דִיל-הָגִי

היישוב בארץ היה חצוי בעד ונגד "התקווה". אלה נגד המילים, אלה נגד המנגינה.

ומה בגולה?

ז. "התקווה" נאבקה להכרה

- בשלושת הקונגרסים הציוניים הראשונים אין זכר לשירת ההמנון. לקראת הקונגרס הציוני הרביעי שנערך ב-1900 בלונדון, נתכנסה שם אספה ציונית רבת-משתתפים בנוכחות הרצל, נורדאו וזנגוויל (מתרגם "התקווה" לאנגלית). בסיומה שר הקהל את ההמנון האנגלי ואחריו, באופן ספונטני, פרצה לפתע שירת "התקווה" כשהקהל כולו קם ועמד על רגליו. צמרת המנהיגות הציונית נוכחה לדעת כי "התקווה" בוערת בעצמות וראויה לשמש המנון.⁵²

הרצל ונורדאו בקונגרסים הציוניים, איור מ-1906.
ארכיון אילן רוט לציונות, הרצליה

- לקראת הקונגרס הציוני החמישי (באזל, 1901), פנה אימבר במכתב אל הקונגרס ואל צירי הקונגרס, ובו הזכיר להם כי מלאו חצי יובל שנים ל"התקווה": "אני מאושר לראות את חלומי מתגשם", כתב, בציפייה להכרה רשמית ב"התקווה". אך זו לא הגיעה.
- הקונגרס הציוני השישי (1903) היה הראשון שהסתיים בשירה אדירה של "התקווה". היה זה קונגרס אוגנדה, בו הציע הרצל התיישבות עברית באוגנדה שבאפריקה ולא בארץ ישראל. התכנית נדחתה בסערה גדולה, והמילים "עין **לציון** צופיה" קיבלו משמעות אקטואלית ורלבנטית. מכאן ואילך ננעלו כל הקונגרסים בשירת "התקווה". זו הייתה ההכרעה הבלתי רשמית של העם, ללא מכרז, ללא משאל וללא החלטה של ההסתדרות הציונית.
- בשנת 1904 נפטר הרצל ממחלת לב והוא בן 44 בלבד.
- בשנת 1907 צוינה לראשונה "התקווה" בפרוטוקול הקונגרס הציוני השמיני בהולנד.
- בשנת 1909 נפטר אימבר בעוני ובמחסור בבית חולים בניו-יורק.
- בשנת 1933, בקונגרס ה-18, הוכרה "התקווה" כהמנון ההסתדרות הציונית, 65 שנים לאחר כתיבתה!
- בטקס הכרזת המדינה בשנת 1948, על ידי האספה המכוננת, כיכבה "התקווה" – היא הושרה בתחילת האספה, נוגנה בסופה ושודרה לרחבי העולם ב"קול ישראל" (ראו שני ביצועים בתקליטור המצורף [\[תקליטור 1 רצועות 17 ו-18\]](#)).

52 אליהו הכהן, "התקווה: משיר להמנון", עם הוצאת בול "התקווה" ביום העצמאות תשס"ח 2008.

- בשנת 1983 נדחתה הצעת חוק להפוך את "התקווה" להמנון הרשמי של מדינת ישראל. שנים רבות נמנעה כנסת ישראל מלהכריז חוקית על "התקווה" כהמנון המדינה, מתוך התחשבות במיעוטים הלא-יהודיים עבורם "נפש יהודי הומייה" היא אמירה מנוכרת.
- בשנת 1994 נכתב ב"חוק הכנסת" כי טקס ישיבת הפתיחה של הכנסת יינעל בשירת "התקווה". כך מצאה "התקווה" את דרכה אל חוקת מדינת ישראל בדרך אגב.
- רק בשנת 2004 הועבר תיקון ל"חוק הדגל, הסמל והמנון המדינה", המגדיר את "התקווה" כהמנון הרשמי והקבוע של מדינת ישראל (126 שנים לאחר כתיבתה!).

**"התקווה" מעולם לא זכתה בשום תחרות המנונים.
"התקווה" זכתה להיות ההמנון של מדינת ישראל.**

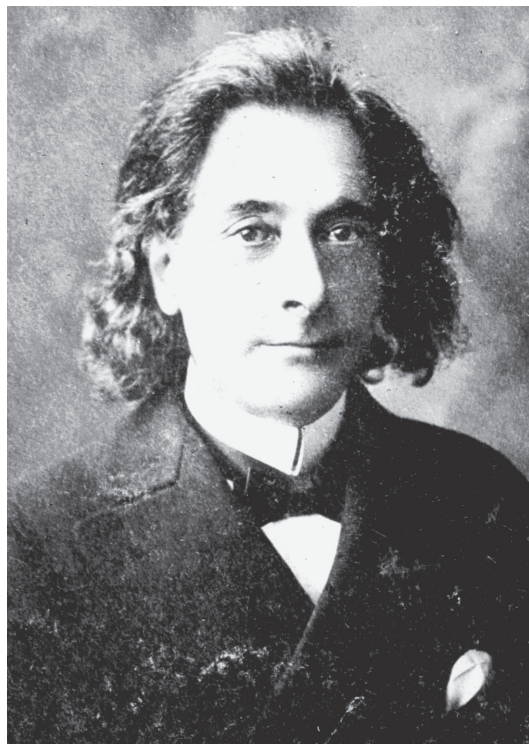
שירת "התקווה" בסיום אסיפה ציונית לקראת עליה לישראל. תוניס, תוניסיה, שנות ה-50.
בית התפוצות, ארכיון הצילומים. באדיבות SAUVER ברנס, ירושלים

ח. אימבר בהר הרצל – סוף דבר

יותר מכול, "התקווה" היא מנגינת נדודים, געגועים וכיסופים. מה עלה בגורלו של מחבר המילים? חמש שנים שהה אימבר בארץ (1882-1887) כמזכירו של סר לורנס אוליפנט. בארץ הצליח להסתכסך עם אליעזר בן יהודה, עם פקידות הברון בראשון לציון ועם אוליפנט עצמו. הוא ניסה את מזלו במלאכות שונות (שען, כורך ספרים) ואף ניסה להתקבל לבית הספר החקלאי במקווה ישראל, אך לא הצליח. הכל ראו בו בטלן, שיכור, רמאי ולא־יוצלח. בסופו של דבר עזב את הארץ והמשיך בנדודיו.

מישראל נדד עד ארצות הברית ללא עבודה, ללא מקצוע, בחיפוש אחרי פטרונים ונדיבים, עם מחברות שירים וכוס יין. בארצות הברית נשא לאישה רופאה אמריקאית נוצרייה שהתגיירה למענו, ד"ר אמנדה קייטי דוידסון. לאחר מכן נפרד ממנה. אימבר ניסה לפרסם כתב עת לענייני קבלה, בבוסטון בשנת 1895, ונכשל אחרי גיליון אחד. בסופו של דבר סיים את דרכו כשיכור לבוש בלואים. כאשר היה מופיע לאספות ציוניות, השליכוהו לרחוב, בעודו צועק: "אותי גירשתם, אך שירי הוא המרטיט את לבותיכם". על ספריו היה חותם: "נ. ה. אימבר, המשורר הלאומי, בעל 'התקווה'". תמיד נהג לומר: "אני ו'התקווה' לנצח נישאר".

בגיל 53 נפטר אימבר בבית החולים של יהודי גליציה בניו־יורק (1909). ביומו האחרון, חג שמחת תורה, ביקש אימבר שישירו באוזניו את "התקווה". לצלילי המנגינה קפץ ממיטתו בשארית כוחותיו ורקד.

נפתלי הרץ אימבר – ארכיון הקק"ל

באחד משיריו האחרונים "השבועה", השביע אימבר את הבאים אחריו להעלות את עצמותיו לציון:

...העלו מזה את עצמותי...
קברוני בירושלים עירי,
שם תמר זינק מלח כליותי...
השבועתי אתכם, אחי ואחיותי,
השבועה הזאת:
העלו מזה את עצמותי.

משאלתו להיקבר בארץ ישראל הוגשמה בשנת 1953, כאשר הובא ארונו לקבורות בהר הרצל, 44 שנים אחרי מותו. כך כתב המשורר נתן אלתרמן בהגיע ארונו של נפתלי הרץ אימבר לישראל:⁵³

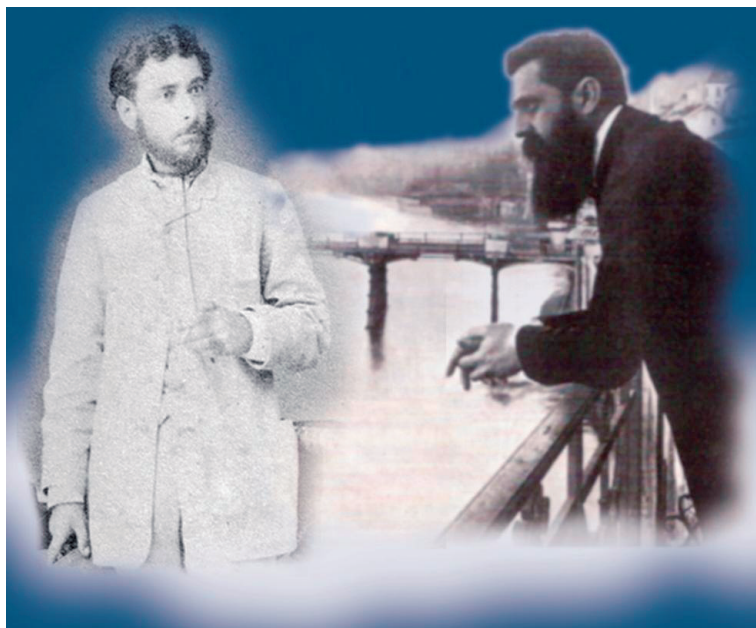
כן, כמסתבר זה דרך המנונים / מתחילים כשיר של חפר תמהונים, /
מתחילים במושבה של הברון / על פסת ניר כתובה בעפרון, / מתחילים
מבלי להתכוון כאלו / אלא לסטודנטים אחדים של ביל"ו, / ולבסוף
הנה... פתאום או לא פתאום... / תזמורות עוברות ועם מצדיע דם.

לא שלם בגוף הגיע זה השיר: / את מרבית בתי הוא בדרךכים השיר /
ואשר נותר בו לפלטה גדולה / מתקן כפי הצנח ומטלא, / אך לכן אולי
דומה הוא בשוא-רוח, / לפעמים, לדגל-מלחמות קרוע, / ועל אף כל
מום – יגד נא ביודעים – אין אולי יקר ממנו ליהודים.

53 מתוך הטור השביעי ספר ראשון, הקיבוץ המאוחד תל אביב, תשל"ב (לפרטים נוספים ראו הרחבה למורה לספרות, עמ' 134).

ט. שאלות סיכום

1. מהו המנון? הגדירו והביאו דוגמאות להמנונים מסוגים שונים.
2. מה מאפיין המנון? אלו מילים? איזה אורך? איזו מנגינה?
3. מהו "אביב העמים"? הגדירו ונמקו מדוע חוברו מרבית ההמנונים במאה ה-19.
4. השוו בין המנון ישראל לאחד ההמנונים האחרים המוצגים בספר מבחינת תוכן המילים, ואופי המנגינה.
5. כיצד קשורים המושגים הבאים ל"התקווה": "סופות בנגב", "חיבת ציון", "ציונות", "קונגרס ציוני", "עלייה ראשונה", "ביל"ר", "המושבות הראשונות"?
6. באיזו שנה והיכן נכתבה "התקווה"?
7. בחברת מי הגיע אימבר לארץ ישראל וכיצד?
8. מה היה מצב היישוב בארץ ישראל כשהגיע אימבר לארץ?
9. האם זכה נ"ה אימבר להכרה בחייו? מדוע?
10. כיצד הפכה "התקווה" להמנון? סכמו בקצרה את התהליך.
11. אלו בתים מתוך תשעת הבתים המקוריים של השיר שרדו בהמנון שלנו?
12. ציינו חמישה תאריכים מרכזיים בחיי ההמנון – מחיבורו ועד היום.
13. באיזו מידה משקפים קורות חייו של אימבר, מחבר "התקווה", את קורות העם היהודי?
14. האם, לדעתכם, קיים שיר אחר המתאים יותר להיות המנון מדינת ישראל?
15. המשורר נתן אלתרמן מגדיר את "התקווה" כשיר ש"אין יקר ממנו ליהודים". מדוע?
16. מה אומרות לך מילות "התקווה"?

נפתלי הרץ אימבר (ארכיון קק"ל) ובנימין זאב הרצל